

Я.Я. Іваноў, Ю.А. Петрушэўская (Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова)

НОВАЯ КАНЦЭПЦЫЯ ЛІНГВАКРАІНАЗНАЎЧАГА СЛОЎНІКА БЕЛАРУСКІХ ПРЫКАЗАК

Ключавыя словы: беларуская мова, прыказка, лінгвакраіназнаўства, слоўнік, нацыянальна-культурная семантыка.

Даследаванне выканана ў межах НДР “Беларуская фразеалогія, парэміялогія, моўная афарыстыка ў кантэксце еўрапейскіх моў і культур (сінхранічны і дыяхранічны аспекты)” (ДР № 20211335) падпраграмы “Беларуская мова і літаратура” Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў “Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы” на 2021–2025 гг.

Лінгвакраізнаўчае апісанне беларускай мовы было запачаткавана ў сярэдзіне 1990-х гадоў у сувязі з распрацоўкай прынцыпаў і прыёмаў лексікаграфічнай рэпрэзентацыі нацыянальна-культурнай семантыкі беларускіх моўных афарызмаў – прыказак і крылатых выслоўяў [10]. Былі акрэслены метадалагічныя межы лінгвакраізнаўства пры выкладанні і вывучэнні беларускай мовы не толькі як замежнай, але і яе няроднай ва ўмовах блізкароднаснага білінгвізму [3; 4; 8; 9; 12].

Увасабленнем тэарэтычных пошукаў стаў першы лінгвакраізнаўчы дапаможнік беларускай мовы – “Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў” (1997) [5], які дагэтуль з’яўляецца адзіным вучэбным і даведачным выданнем, дзе апісваецца нацыянальна-культурная семантыка ўстойлівых адзінак беларускай мовы. Пераважную колькасць прыказак, што ўвайшлі ў слоўнік, складалі ўласна беларускія адзінкі, якія, паводле складальнікаў, адлюстроўваюць беларускую гісторыю і культуру, умовы жыцця і светапогляд беларускага народа як цэласныя моўныя знакі.

Аднак, як паказалі сучасныя даследаванні, шмат прыказак, што традыцыйна залічаліся ў нацыянальны парэміялагічны фонд, сустракаюцца і ў іншых народаў, шырока ўжываюцца ў іншых мовах, таму не могуць кваліфікавацца як здабытак уласна беларускай лінгвакультуры. Так, напрыклад, прыказка *Да пары збан (збан) ваду носіць <ручка (вушка) адарвецца – збан наб’ецца>* вызначаецца ў лінгвакраізнаўчым даведніку “Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў” (1997) як уласна беларуская адзінка, што адлюстроўвае нацыянальна-культурную семантыку слоўным кампанентам *збан*, а асаблівасці беларускай мовы – кампанентамі *вушка* і *да пары* [5, с. 61]. На самай справе, гэта прыказка ўжываецца (паводле парэміяграфічных крыніц) у славянскіх, балтыйскіх, германскіх, раманскіх мовах, а таксама ў венгерскай і турэцкай, адпавядае ўніверсальнай прыказкавай мадэлі (паводле даведніка Дж. Пацалаі) “*The pitcher goes so long to the water / well / fountain until it breaks (or until its handle / neck breaks)*” (“Збан так доўга ходзіць да вады / студні / фантана, пакуль ён не зломіцца (або пакуль яго ручка / горлачка не зломіцца)”; *The pitcher carries water for some time only (v1)* (“Збан носіць ваду толькі некаторы час”)) [18, р. 287]. Заўважым, што “ўніверсальныя прыказкі, якія ўжываюцца ў беларускай мове, часта неапраўдана кваліфікуюцца як адзінкі, што адлюстроўваюць сваім зместам пэўныя фрагменты беларускай нацыянальнай карціны свету. На гэтай падставе яны памылкова ўключаюцца ў лінгвакраізнаўчыя даведнікі разам з тымі прыказкамі, якія адлюстроўваюць тое, што добра вядома носьбітам беларускай мовы, але невядома ці мала вядома носьбітам іншых моў” [16, с. 104].

У той час, калі ўкладаўся слоўнік, яшчэ не было дакладных звестак пра паходжанне і іншамоўныя аналагі тых прыказак, што ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове. Таму многія прыказкі неапраўдана лічыліся ўласна беларускімі, унікальнымі адзінкамі, што самі па сабе, адным фактам свайго існавання з’яўляюцца часткай беларускай нацыянальнай

культуры, адлюстроўваюць і рэпрэзентуюць этнічную карціну свету [7]. Аднак на працягу апошніх гадоў з’явіўся беларускі “Этымалагічны слоўнік прыказак” (2014) [15], пачалі актыўна вывучацца іншамоўныя паралелі беларускіх прыказак у рэчышчы шырокага міжмоўнага параўнання [1; 11; 13], была распрацавана дыферэнцыяцыя прыказак, якія ужываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, на спецыфічныя (уласцівыя толькі беларускай мове) і агульныя з іншымі мовамі свету (інтэрнацыянальныя і ўніверсальныя) [16; 17]. Гэта стварыла падставы для істотнага перагляду крытэрыяў уключэння прыказак у лінгвакраіназнаўчы слоўнік.

Новая канцэпцыя лінгвакраіназнаўчага слоўніка прадугледжвае ўключэнне ў яго склад прыказкавых адзінак трох тыпаў.

Найперш, лінгвакраіназнаўчаму апісанню падпадаюць прыказкі, якія з’яўляюцца ўнікальнымі, г.зн. не сустракаюцца ні ў адной мове, акрамя беларускай. Такія прыказкі можна вызначыць на падставе спецыяльна распрацаванай метадыкі сінхранічнай аплікацыі кампанентаў прыказкавай структурна-семантычнай мадэлі на шырокім моўным фоне [2]. Агульная колькасць унікальных, спецыфічна беларускіх прыказак у сучаснай беларускай літаратурнай мове складае каля 300 адзінак [16, с. 123]. Гэты прыказкі адлюстроўваюць беларускую нацыянальную культуру і як цэласныя моўныя знакі, і кампанентамі сваёй лексічна-семантычнага структуры, напр.: *Ад жыгучкі трымай далей ручкі; Да ўдачы не трэба прыдачы; Калі (Як) шанцуе, тады (то) і Халімон танцуе; **Не адзін Гаўрыла <што> у Полацку; Няма лепшай рэчы, як на сваёй печы; Няма тае (той) крамы, дзе прадаюцца родныя мамы (каб прадаваліся мамы); У чорта спіна сцёрта; Чырвонае-белае ўсё пераделала*** і г.д.

Па-другое, нацыянальна-культурная семантыка ўласціва прыказкам, якія з’яўляюцца ўніверсальнымі, г.зн. ужываюцца ў такіх мовах, што не знаходзяцца паміж сабой у адносінах моўнай роднасці і/або моўных кантактаў. Агульная колькасць універсальных прыказак, што ўжываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, складае каля 75 адзінак [17, с. 18–105]. Да ўніверсальных адносяцца такія прыказкі, як *Адна галава добра, а дзве <яшчэ> лепш (лепей); Адна ластаўка вясны не робіць; Воўк ліняе, ды нораву не мяняе; Добры пачатак – палавіна справы; Дыму без агню не бывае; За дурной галавой нагам неспакой (небалазе); Конь на чатырох нагах <і то> спатыкаецца; Лес усё чуе, а поле ўсё бачыць; Меней гавары, болей пачуеш; На бога спадзявайся, а (ды) сам не давайся; Сляпы сляпому не павадыр; Ціхая вада грэблю рве; Што пасееш, тое і пажнеш; Якое дрэва, такі <і> клін, які бацька, такі <і> сын* і г.д. Аднак нацыянальныя варыянты ўніверсальных прыказак (што ўжываюцца ў асобных мовах) могуць быць нацыянальна-культурна адметнымі за кошт тых кампанентаў, якія не сустракаюцца ў іншых нацыянальных варыянтах універсальнай прыказкі. Напрыклад, прыказка *<Адна> паршывая (шалудзівая, паганая) авечка (аўца) увесь статак (гурт, усю чараду) псуе (сапсуе)* з’яўляецца ўніверсальнай паводле прыказкавай мадэлі *One scabbed sheep / calf / cow /*

goat / lamb / pig will mar / spoil a (whole) flock (‘Адна паршывая авечка / карова / каза / свіння / Адно паршывае цяля / ягня пашкодзіць / сапсуе <увесь> статак’) [18, р. 292] і сустракаецца ва ўсіх славянскіх мовах, у дзвюх балтыйскіх, амаль ва ўсіх германскіх і раманскіх, у венгерскай, турэцкай, а таксама персідскай, кітайскай і японскай мовах [17, с. 22–23]. Разам з тым у беларускай мове ўжываецца нацыянальны варыянт *Праз аднаго барана ўвесь статак паганы*, дзе выкарыстоўваецца кампанент *баран*, якога няма ў ніводным з іншых нацыянальных варыянтаў гэтай універсальнай прыказкі, што вылучае беларускі прыказкавы варыянт з баранам адметнай нацыянальна-культурнай семантыкай і патрабуе лінгвакраіназнаўчага тлумачэння (*баран* – вельмі папулярны персанаж у беларускім фальклоры, герой шырока вядомых літаратурных твораў і кампанент крылатых выразаў уласна беларускага паходжання – *Адзін баран ні бэ ні мя, а любіць гучнае імя; Разумных бараноў наогул жа няма многа і г.д.*).

Па-трэцяе, лінгвакраіназнаўчую каштоўнасць маюць запазычаныя і агульныя з роднаснымі мовамі (інтэрнацыянальныя) прыказкі, якія ў сучаснай беларускай літаратурнай мове складаюць пераважную большасць – больш за 850 адзінак [17, с. 106–309]. Паняцце інтэрнацыянальнага тут разумеецца ў максімальна шырокім сэнсе як усё тое, што не з’яўляецца ні нацыянальным (спецыфічным), ні ўніверсальным. Многія запазычаныя або агульныя з роднаснымі мовамі прыказкі асімілявалі ў беларускай мове, набылі лексічна-семантычныя кампаненты, якія адлюстроўваюць сваім планам зместу асаблівасці ўласна беларускай матэрыяльнай і духоўнай культуры [6, с. 114–117]. Напрыклад, прыказка *Галоднае бруха да працы глуха* [14, с. 131] была запазычана з рускай мовы (параўн.: руск. *Голодное брюхо к учению глухо*), на што паказвае аналагічная лексічна-граматычная арганізацыя, а таксама русізм *бруха* (бел. *чэрава*), які захаваўся дзякуючы прыказкавай рыфме (руск. *брюхо – глухо* / бел. *бруха – глуха*) і рытмічнаму складу гэтай прыказкі. Аднак рускае *учение* замянілася беларускім *праца*, што адразу паставіла прыказку ў шэраг нацыянальна адметных адзінак, паколькі ні ў адным з іншых варыянтаў гэтай інтэрнацыянальнай прыказкі не згадваецца *праца*, а ўжываюцца “бруха”, “жывот”, “страўнік”, параўн.: польск. *Głodny brzuch uszów nie ma* (‘Галоднае бруха не мае вушэй’); *Głodny brzuch nie chce słuchać* (‘Галоднае бруха не хоча слухаць’) = англ. *A hungry belly has no ears* (‘Галодны жывот не мае вушэй’) = ням. *Der hungrige Bauch hat keine Ohren* (‘Галодны жывот не мае вушэй’); *Ein hungriger Magen hat keine Ohren* (‘Галодны страўнік не мае вушэй’) = ісп. *El vientre ayuno no oye a ninguno* (‘Галодны жывот нікога не чуе’) = іт. *Ventre digiuno non ode nessuno* (‘Галодны жывот нікога не чуе’) = фр. *Ventre affamé n’a pas d’oreilles* (‘Галодны жывот не мае вушэй’) і г. д. [17, с. 139]. Так, у беларускім варыянце інтэрнацыянальнай прыказкі дзякуючы выкарыстанню спецыфічнага (на фоне іншых моў) кампанента *да працы* актуалізуецца нацыянальная варыяцыя яе прататыпу, у якой адлюстроўваецца ўяўленні беларусаў аб працы і той важнай ролі, якую

адыгрывае працавітасць у жыцці кожнага чалавека (сувязь працы і голада не выпадковая, паколькі толькі цяжкая праца давала беларусу кавалак хлеба).

Такім чынам, у лінгвакраізнаўчым слоўніку беларускіх прыказак у адаведнасці з яго новай канцэпцыяй трэба адлюстроўваць тры катэгорыі адзінак: спецыфічна беларускія адзінкі, нацыянальна адметныя варыянты ўніверсальных прыказак, нацыянальна-культурна маркіраваныя варыянты інтэрнацыянальных прыказак.

Літаратура

1. Вальтер, Х. Белорусские пословицы в контексте европейской паремииологии (о русско-немецко-белорусском словаре пословиц с иноязычными параллелями) / Х. Вальтер, Е. Е. Иванов, В. М. Мокиенко // Актуальные проблемы филологии и методики преподавания филологических дисциплин : сб. науч. арт. / под ред. А. М. Макаревича. – Могилёв : МДУ імя А. А. Куляшова, 2015. – С. 209–214.

2. Иванов, Е. Е. Национальная специфичность пословичного фонда (основные понятия и методика выявления) / Е. Е. Иванов, О. В. Ломакина, Ю. А. Петрушевская // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2021. – Т. 12. – № 4. – С. 996–1035.

3. Иванов, Е. Е. Национально-культурная семантика афористики белорусского языка и проблема ее лингвострановедческой репрезентации / Е. Е. Иванов // Языковая природа афоризма: очерки и извлечения. – Могилёв : МГУ имени А. А. Кулешова, 2001. – С. 384–398.

4. Иванова, С. Ф. Лінгвакраізнаўчае апісанне беларускай мовы / С. Ф. Иванова, Я. Я. Іваноў // Избранные научные труды ученых МГУ имени А. А. Кулешова / под ред. М. И. Вишневого. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2003. – С. 153–156.

5. Иванова, С. Ф. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў / С. Ф. Иванова, Я. Я. Іваноў. – Мінск : БФС, 1997. – 262 с.

6. Іваноў, Я. Я. Афарыстычныя адзінкі ў беларускай мове / Я. Я. Іваноў. – Могилёв : МДУ імя А. А. Куляшова, 2017. – 208 с.

7. Іваноў, Я. Я. Лінгвакраізнаўства і нацыянальна-культурная спецыфічнасць адзінак прыказкавага фонду беларускай мовы / Я. Я. Іваноў, Ю. А. Петрушэўская // На перекрестке культур: единство языка, литературы и образования – II : сб. науч. статей / под ред. А. К. Шевцовой. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2021. – С. 44–48.

8. Іваноў, Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы і праблема яе лінгвакраізнаўчай рэпрэзентацыі (на матэрыяле моўнай афарыстыкі) / Я. Я. Іваноў // Сацыякультурная прастора мовы / С. Ф. Иванова, Я. Я. Іваноў, Н. Б. Мячкоўская. – Мінск : Веды, 1998. – С. 33–62.

9. Іваноў, Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы як аб'ект лінгвакраізнаўства (пры вывучэнні беларускай мовы як замежнай і як другой ва ўмовах блізкароднаснага руска-беларускага білінгвізму) / Я. Я. Іваноў // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы / рэдкал.: Г. Цыхун (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 285–290.

10. Іваноў, Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай моўнай афарыстыкі (лінгвакраізнаўчы аспект) / Я. Я. Іваноў // Нацыянальна-культурны компонент в тексте и в языке : тезисы Междунар. науч. конф., 5–7 октября 1994 г. : в 2 ч. / редкол.: С. М. Прохорова (отв. ред.) [и др.]. – Минск : Універсітэцкае, 1994. – Ч. 2. – С. 55–57.

11. Іваноў, Я. Я. Параўнальнае мовазнаўства і нацыянальна-культурная семантыка мовы (на матэрыяле парэміялагічных адзінак) / Я. Я. Іваноў // Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння : зб. навук. артыкулаў / рэдкал.: Д. В. Дзятко (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДПУ імя М. Танка, 2009. – С. 54–57.

12. Іваноў, Я. Я. Параўнальны аналіз беларускіх і польскіх прыказак і нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы (лінгвакраіназнаўчы аспект) / Я. Я. Іваноў // *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe / pod red. M. Kondratiuka.* – Białystok : Wyd-wo UwB, 2002. – S. 117–126.

13. Іваноў, Я. Я. Універсальнае і нацыянальнае ў фразеалагічнай і парэміялагічнай падсістэмах беларускай мовы ў еўрапейскім моўным кантэксце (актуальнасць, метадалогія, перспектывы даследавання) / Я. Я. Іваноў // *Славянская фразеология в синхронии и диахронии.* – 2016. – Вып. 3. – С. 46–49.

14. Лепешаў, І. Я. Тлумачальны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна : ГрДУ імя Янкі Купалы, 2011. – 695 с.

15. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 2014. – 139 с.

16. Петрушэўская, Ю. А. Моўная спецыфічнасць і нацыянальная адметнасць прыказак беларускай мовы / Ю. А. Петрушэўская. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2021. – 220 с.

17. Петрушэўская, Ю. А. Універсальны і інтэрнацыянальны кампаненты ў парэміялагічным складзе беларускай мовы : беларуска-іншамоўны слоўнік / Ю. А. Петрушэўская. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2020. – 312 с.

18. Paczolay, G. *European Proverbs in 55 Languages, with Equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese, and Japanese* / G. Paczolay. – Veszprém (Hungary) : Veszprémi Nyomda, 1997. – 528 p.